otsisid kõrvalteenistust. Tekkisid üksikud kodutööonduse-harud, mis aga vähe sisse tõid. Veel vähem saadi oma tööjõu otsesest müügist. Rent oli tõusnud; töö-hinnad aga mitte, ehk kuigi, siis väga visalt. Talupojad pingutasid oma jõudu, et uutele oludele kohaneda. Paljudel aga käisid lained üle pea, nad jäid alla ja olid sunnitud välja rändama. Ja just sel ajajärgul võtabki Tartu kasvamine erili-selt hoogu, on kiirem kui kunagi varemalt. Nii oli külakommunismi hävimine ja raharendi maksmapanek 60-dail aastail, millega ühes käis talupoja liikumisva-baduse laiendamine, ülitähtsaiks tegureiks Tartu kasvamisel. Samal ajal tõukas külast välja palju vallalist elementi sihilik popsikohtade hävitamine, mis Liivimaa talurahva-seadustega 1849. ja 1860. a. võimalikuks tehti. Kuid neist tegureist üksi oli siiski vähe. Veel oli vaja elatamistingimuste muutumist linnas eneses. Siin tulevad eeskätt arvesse linna tulunduslikkude olude — käsitöö, tööonduse ja kaubanduse arenemine.

Käsitöö ja tööndus 60-date aastateni. Käsitöö ja tööndus oli Tartus 60-date aastateni ilma suurema tõusuhoota. Turu piiratus, halvad liiklemisolud, tsunftikor-ralduse kitsendavad määrused, kapitalivaesus — need kõik olid siin küllalt takis-tavaiks tõkkeiks. Kaugemast minevikust põlvnenud tsunftid töötasid, teotsedes oma kivinenud vormides, pea ainult kohaliku turu jaoks, mille tõttu eriti arenenud olid just need tööharud, mis valmistasid esimese järgu tarbeaineid. 1836. a. kohta esitab ametlik statistika, mis nähtavasti päris täielik pole ja vahet ei tee meist-rite, sellide ja õpilaste vahel, Tartu „käsitööliste" üldarvuna 196. Arvuliselt kõige suuremad käsitööliste harud on kingsepad (keda 21), rätsepad (15), pagarid (13), lihunikud (11), tislerid (10), maalrid (9), kullasepad (9), teisi kõiki vähem. — Üldiselt samane suhe üksikute käsitöö-harude arvulises arenemises jätkub ka järg-nevail aastakümneil. Nii on 1858. a. lõpul kingseppi 27 (meistrit, 34 selli ja 48 õpipoissi), rätsepaid 24 (meistrit, 34 selli ja 52 õpipoissi), pagareid 12 (meistrit, 21 selli ja 19 õpipoissi), lihunikke 11 (meistrit, 23 selli ja 19 õpipoissi), tislereid 11 (meistrit, 21 selli ja 45 õpipoissi), muud tööharud on esinemas vähema arvuga. Üldse teotseb Tartus 1858. a. 21 tsunfti, kus tegevad 152 meistrit, 214 selli ja 304 õpipoissi. Peale nende on linnas veel kaunis rohke hulk käsitöölisi, kes aren-davad n. n. vaba kunsttööd ja teotsevad aladel, kus puudub tsunftikorraldus. Kokku on neid 37 meistrit, 51 selli ja 48 õpipoissi. Kõige arvukama rühma neist moodustavad muusikariistade-valmistajad (5 meistrit, 10 selli ja 8 õpipoissi).

Kuigi käsitööliste hulk oli kahekümne aasta jooksul teataval määral suure-nenud, vastavalt kohaliku turu nõudeile, ja ka järgnevail aastail arenes samas joones[1]), oli tsunftikorraldus oma kivinenud organisatsiooniliste vormidega siiski saanud juba tunduvaks takistuseks käsitöö hoogsamale arenemisele linnas. Juba 1839. a. kaevatakse käsitöö üldise languse üle tsunftisunduse tagajärjel, mille tõttu rohkesti käsitöölisi asuvat maale, kus neil laiemad teotsemisvõimalused. Iganud tsunfti-sunduse lõpetamine, mis teostati 1. I. 1866. a., kaotas ühe mõjuvama arenemis-tõkke tööonduse ja käsitöö alalt, mis siitpeale hakkas avaldama märksa tugevamat hoogsust; kuid sellest edaspidi.

Tartu käsitöö virila arenemise kõrval oli 70-date aastateni samuti hoota oma edenemises ka tööstus, nii ettevõtete üldarvult kui ka nende suuruselt. 1836. a. teotsesid Tartus vabrikute nime all kuus ettevõtet: 4 nahavabrikut 17 töölisega, 1 tubakavabrik 8 ja 1 kalevivabrik 6 töölisega. Tooresained said kalevi- ja naha-

1) Võrdluseks veel: 1863. a. oli Tartus meistreid 237, selle 331, õpipoisse 346.

Tartu, lk. 125